

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تأییدیه اعضای هیئت داوران حاضر در جلسه دفاع از رساله دکتری

اعضای هیئت داوران نسخه نهایی رساله خانم / آقای جهانبخش ثواب تحت عنوان «تحلیل پیامدهای زمامداری شاه صفی در اوضاع سیاسی و اقتصادی ایران (۱۰۵۲ - ۱۰۳۸ ه ق)» را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آن را برای تکمیل درجه دکتری پیشنهاد می کنند.

اعضای هیئت داوران نام و نام خانوادگی رتبه علمی امضاء

۱- استاد راهنما دکتر احسان اشراقی استاد

۲- استاد مشاور دکتر عبدالحسین نوایی استادیار

۳- استاد مشاور دکتر سید هاشم آقاجری استادیار

۴- استاد ناظر دکتر صادق آینهوند استاد

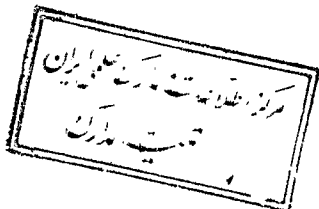
۵- استاد ناظر دکتر اللهیار خلعتبری دانشیار

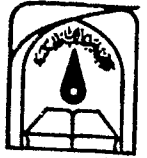
۶- استاد ناظر دکتر غلامرضا وطن دوست دانشیار

۷- استاد ناظر دکتر علی اصغر مصدق رشتی استادیار

۸- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی دکتر سیدهاشم آقاجری استادیار

۱۳۸۸ / ۱ / ۲۸

بسمه تعالی

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱ در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲ در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند:
«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد / رساله دکتری نگارنده در رشته تاریخ ایران است که در سال ۱۳۷۸ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار خانم / جناب آقای دکتر احسان اشراقی، مشاوره سرکار خانم / جناب آقای دکتر عبدالحسین نوایی و مشاوره سرکار خانم / جناب آقای دکتر سیدهاشم آقا جری از آن دفاع شده است.»

ماده ۳ به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

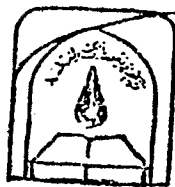
ماده ۴ در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵ دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تأمین نماید.

ماده ۶ اینجانب جهانبخش ثواب دانشجوی رشته تاریخ مقطع دکتری تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی: جهانبخش ثواب

تاریخ و امضا: ۷۸/۳/۳

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده علوم انسانی

رساله دوره دکتری تاریخ ایران اسلامی

تحلیل پیامدهای زمامداری شاه صفی در اوضاع سیاسی و اقتصادی ایران
(۱۰۵۲-۱۰۳۸ هـ ق)

جهانبخش ثواقب

3815/2

استاد راهنما
دکتر احسان اشراقی

اساتید مشاور

دکتر سیدهاشم آقاجری

دکتر عبدالحسین نوایی

۱۳۷۸

تقدیم به

عزیزانی که یاوران سختی‌هایم بودند

و با صبوری خود

عاطفه را معنا بخشیدند

و شوق نوشتن را در من شکوفا کردند.

همسرم نرجس

دلبندهایم: سمیه، فاطمه و حمیده

بدان امید که

سپاسی باشد بر محبت‌های بی دریغشان.

تشکر و تقدیر

بدینوسیله بر خود لازم می‌دانم که از کلیه کسانی که به نحوی در مراحل مختلف این پژوهش راهنمای من بودند یا با کمک خود ارائه بهتر آن را امکان پذیر ساختند تشکر و قدردانی کنم.

به ویژه از استاد راهنمای محترم خود جناب آقای دکتر احسان اشراقی و استادان مشاور: آقایان دکتر عبدالحسین نوایی و دکتر سیدهاشم آقاجری، به دلیل ارشادات ارزنده و نکته‌یابی‌های دلسوزانه‌شان صمیمانه سپاسگزارم و از خداوند بزرگ سلامتی و توفیق این بزرگواران را مسئلت می‌نمایم.

همچنین تشکر خود را از استادان محترمی که قبول زحمت داوری رساله را فرمودند، ابراز می‌دارم.

چکیده:

دوران چهارده ساله سلطنت شاه صفی (۱۰۵۲ - ۱۰۳۸ ه. ق) جانشین شاه عباس اول که آغاز دوره دوم فرمانروایی صفویان بر ایران تلقی شده است، منحنی قدرت صفویه با تنزل کارآیی حکومت، کاهش کارآمدی نیروهای نظامی و ضعف توان اقتصادی همراه بود.

سیاست داخلی وی مبتنی بر خشونت، قتل عام دودمان شاهی و رجال قدرتمند و کارآزموده پیشین (عصر شاه عباس) و سپردن امور به هواخواهان دولت جدید که غالباً از خواجه سراها و امرای نالایق بودند، آسیب پذیری ایالات و ضعف قدرت حکومت را در پی داشت. عوامل سیاسی و روانی، و ویژگی های شخصیتی شاه صفی که نشأت گرفته از نظام تربیتی شاهزادگان صفوی بود، در اتخاذ این سیاست تأثیر داشت.

تضاد داخلی قدرت، دخالت حرمسرا، ملکه مادر و خواجه سراها در امور و ساخت قبیله ای قدرت در بی نظمی تشکیلات اداری و پریشانی اوضاع داخلی مؤثر بود و همه نشانه ضعف سیاست شاه صفی در اداره امور کشور بود.

سیاست شاه صفی در اعمال خشونت نسبت به حکام ایالات و متلاشی نمودن آنان، نابسامانی های اقتصادی در برخی ایالات، و تمایل استقلال طلبی در میان بعضی از حکام، همراه با ضعف آغازین زمامداری شاه صفی، موجب بروز شورش هایی در کشور گشت که بر وخامت اوضاع افزود و پیامدهایی را در پیچیده تر نمودن مسائل داخلی به دنبال داشت.

ناتوانی نظامی و عدم کارآیی سیاست شاه صفی، مناسبات صفویه با همسایگان (عثمانیان، اوزبکان و گورکانیان) را نیز دستخوش تغییر و تحولاتی ساخت که در نتیجه آن بار دیگر آشفتگی مرزی پدیدار و تهاجم همسایگان به قلمروی صفوی آغاز گشت و ایالات مهمی از ایران جدا شد.

در زمامداری شاه صفی، در روند اقتصاد ایران - که در نتیجه اصلاحات شاه عباس به ویژه به واسطه توسعه تجارت به مرحله ای از شکوفایی و رونق رسیده بود - نوساناتی پدید آمد و در برخی جنبه ها دچار تنزل و نقصان گردید. تشدید سیاست تبدیل املاک ممالک به خاصه، تنزل نظام تجاری ابریشم و کاهش

تجارت خارجی، رقابت کمپانی‌های خارجی با یکدیگر، کاهش تولیدات کشاورزی از جمله عوامل مؤثر در ضعف اقتصادی عصر شاه صفی است که در واقع معلول زمامداری او به شمار می‌آیند.

اما این که در بروز این گونه تحولات در زمامداری شاه صفی چه عاملی تأثیر داشته است در واقع می‌توان گفت که ضعف قدرت صفویه در این مقطع از حیات سلسله به ویژه در زمینه‌های سیاسی، نظامی و اقتصادی، به شیوه حکومتی شاه صفی مربوط بوده است. یعنی ناکارآمدی سیاست شاه صفی در اداره کشور و عدم توانایی در برقراری تعادل بین نیروهای درون نظام، و عدم اتخاذ سیاست مطلوب اقتصادی منجر به چنین نتایج نامطلوبی گشت.

واژگان کلیدی: صفویه، شاه صفی، قزلباش، نیروی سوم، حرمسرا، املاک ممالک، املاک خاصه، عثمانیان، اوزبکان، گورکانیان، صلح زهاب.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه.....	۱-۱۰
مروری بر مطالعات انجام شده.....	۱۱-۲۶
فصل اول: چشم انداز عمومی	
۱-۱: تحولات سیاسی صفویه از آغاز تا شاه صفی.....	۳۹-۴۳
۱-۱-۱: اسماعیل اول، تلاش برای حاکمیت.....	۲۹
۲-۱-۱: طهماسب اول، جدال درونی، تهاجمات مرزی.....	۳۱
۳-۱-۱: جانشینان طهماسب، نابسامانی داخلی و ناتوانی سیاسی.....	۳۳
۴-۱-۱: سلطنت عباس اول، اقتدار دولت صفوی.....	۳۸
۲-۱: ساختار قدرت در عصر صفویه	
الف: مقام شاه.....	۴۴-۷۰
ب: امتیازات شاه.....	۴۵
ج: زمین‌های قدسی انگاری.....	۴۷
د: مبانی مشروعیت.....	۴۸
۱-۲-۱: ساخت قبیله‌ای قدرت.....	۵۱
۲-۲-۱: نیروی سوم.....	۵۴
۳-۲-۱: دیوانسالاری و بازیگران قدرت.....	۵۸
۳-۲-۱-الف: مشکلات و تحولات نظام اداری.....	۶۴
۳-۲-۱-ب: مشکلات و تحولات نظام اداری.....	۶۷
۳-۱: نظام اداره ایالات و ولایات	
۱-۳-۱: حدود قلمرو.....	۷۲-۹۵
۲-۳-۱: حکام و شیوه اداره ایالات.....	۷۲
۳-۳-۱: مراتب و عناوین.....	۷۳
۳-۳-۱-۱: مراتب و عناوین.....	۸۹

فصل دوم: سیاست داخلی شاه صفی

۱-۲: اقدامات اولیه زمامداری ۹۶-۱۰۱

۲-۲: سیاست خشونت، قتل و خونریزی ۱۰۲-۱۲۹

۱-۲-۲: قتل عام دودمان شاهی ۱۰۵

۱-۲-۲-الف: بررسی عوامل: عامل سیاسی ۱۰۷

۱-۲-۲-ب: عامل روانی ۱۰۸

۲-۲-۲: قتل رجال دولت ۱۱۳

۳-۲-۲: قتل امامقلی خان حاکم فارس ۱۱۹

۳-۲-۲-الف: بررسی عوامل ۱۲۴

۳-۲-۲-ب: پیامدها ۱۲۶

۴-۲-۲: نتیجه ۱۲۸

۳-۲: تضاد داخلی قدرت ۱۳۰-۱۳۹

۱-۳-۲: نقش اعتمادالدوله در تحولات عصر شاه صفی ۱۳۴

۴-۲: نظام تربیتی شاهزادگان صفوی ۱۴۰-۱۵۴

۱-۴-۲: ویژگی‌های شخصیتی شاه صفی ۱۴۶

۲-۴-۲: ظهور قدرت جدید در دولت: حرمسرا و خواجه‌سراها ۱۵۰

۳-۴-۲: نتیجه ۱۵۳

فصل سوم: بحران ایالات: شورش‌های داخلی عصر شاه صفی

۱-۳: قیام غریب شاه گیلانی ۱۵۷-۱۷۸

۱-۱-۳: زمینه تاریخی ۱۵۸

الف: وقایع گیلان در عصر اسماعیل و طهماسب ۱۵۹

ب: وقایع گیلان در عصر شاه عباس اول ۱۶۲

۲-۱-۳: زمینه اجتماعی و اقتصادی شورش ۱۶۶

۳-۱-۳: علل قیام ۱۶۸

- ۱۶۹..... ۳-۱-۴: آغاز قیام
- ۱۷۱..... ۳-۱-۵: فرجام قیام
- ۱۷۴..... ۳-۱-۶: غریب شاه یا عادلشاه؟
- ۱۷۵..... ۳-۱-۷: نگرش مورخان رسمی درباره قیام
- ۱۷۶..... ۳-۱-۸: عوامل شکست قیام
- ۱۷۸..... ۳-۱-۹: نتیجه

- ۱۷۹-۱۹۴..... ۳-۲-۲: شورش‌های گرجستان
- ۱۷۹..... ۳-۲-۱: عوامل شورش‌های گرجستان در عصر صفویه
- ۱۸۱..... ۳-۲-۲: جنگ‌های صفویان در گرجستان
- ۱۸۷..... ۳-۲-۳: شورش‌های گرجستان در عصر شاه صفی
- ۱۸۷..... الف: تلاش نافرجام موراوی
- ۱۸۹..... ب: شورش تهمورس (طهمورث) گرجی
- ۱۹۳..... ۳-۲-۴: نتیجه

- ۱۹۵-۲۰۱..... ۳-۳-۳: شورش داودخان در قراباغ
- ۱۹۵..... ۳-۳-۱: عوامل شورش
- ۲۰۰..... ۳-۳-۲: عوامل شکست شورش

- ۲۰۲-۲۱۴..... ۳-۴-۲: شورش درویش رضا در قزوین
- ۲۰۲..... ۳-۴-۱: سرگذشت درویش رضا
- ۲۰۳..... ۳-۴-۲: زمینه شورش
- ۲۰۳..... الف) جنبش نقطویان
- ۲۰۵..... ب) فعالیت‌های نقطویان در عصر صفویه
- ۲۰۸..... ۳-۴-۳: دعوی مهدویت
- ۲۱۰..... ۳-۴-۴: شاه‌سازی قلندران
- ۲۱۳..... ۳-۴-۵: آغاز شورش

۲۱۵-۲۱۹	۵-۳: شورش شیرخان افغان
۲۱۵	۱-۵-۳: زمینه شورش
۲۱۶	۲-۵-۳: آغاز و فرجام شورش
۲۱۸	۳-۵-۳: عوامل شورش

۲۲۰-۲۲۵	۶-۳: شورش علیمردان خان زیك
۲۲۰	۱-۶-۳: علل بروز شورش
۲۲۴	۲-۶-۳: پیامدها
۲۲۵	۳-۶-۳: نتیجه

فصل چهارم: سیاست خارجی شاه صفی با همسایگان

۲۲۹-۲۵۳	۱-۴: شاه صفی و اوزبکان
۲۲۹	۱-۱-۴: صفویان و اوزبکان: بررسی عوامل و زمینه‌های خصومت
۲۳۳	۲-۱-۴: درگیری‌های نظامی از مرو تا رباط پریان
۲۳۹	۳-۱-۴: تهاجمات اوزبکان در عصر شاه صفی: بررسی عوامل
۲۴۱	الف: آغاز تهاجمات در مرزهای شرقی
۲۴۱	ب: جنگ نسا
۲۴۳	ج: درگیری ماروچاق
۲۴۴	د: تغییر سیاست شاه صفی
۲۴۶	ه: محاصره مرو
۲۴۸	و: حمله مجدد به ماروچاق
۲۴۹	ز: حملات عبدالعزیز خان به خراسان
۲۵۱	ح: درگیری جام
۲۵۳	۴-۱-۴: نتیجه

۲۵۴-۲۸۴	۲-۴: مناسبات شاه صفی و عثمانیان
۲۵۴	۱-۲-۴: بررسی پیشینه و علل درگیری‌های نظامی صفویه و عثمانی
۲۶۳	۲-۲-۴: علل و موجبات درگیری‌های نظامی در زمان شاه صفی

۲۶۴	الف: آغاز درگیری‌های نظامی
۲۶۶	ب: تصرف شهر زور
۲۶۷	ج: جنگ مریوان
۲۷۰	د: درگیری هرسین
۲۷۱	ه: نبرد بغداد
۲۷۱	و: اخراج نیروهای عثمانی از ولایت اردلان
۲۷۳	ز: فتح حله
۲۷۴	ح: تصرف وان
۲۷۷	ط: جنگ ایروان
۲۷۸	ی: نقش بین‌النهرین و بغداد در مناسبات ایران و عثمانی
۲۸۰	ک: جنگ بغداد، شکست نظامی شاه صفی
۲۸۲	ل: پیامدهای صلح زهاب

۲۸۵-۳۰۳	۳-۴: مناسبات شاه صفی و گورکانیان
۲۸۵	۱-۳-۴: عوامل مناسبات دو جانبه
۲۸۸	۲-۳-۴: نقش قندهار در مناسبات صفویه و گورکانیان
۲۹۱	۳-۳-۴: شاه صفی و شاه جهان
۲۹۴	۴-۳-۴: جدایی قندهار از ایران
۲۹۷	۵-۳-۴: پیامدها
۲۹۹	۶-۳-۴: نقش دکن در مناسبات صفویه و گورکانی
۳۰۲	۷-۳-۴: نتیجه

فصل پنجم: پیامد زمامداری شاه صفی در اوضاع اقتصادی

۳۰۴-۳۱۳	۱-۵: ماهیت کلی اقتصاد
۳۱۵-۳۲۶	۲-۵: شکوفایی اقتصادی در زمامداری شاه عباس اول
۳۱۸	۱-۲-۵: اقدامات شاه عباس اول در رشد تجارت
۳۲۰	الف: امنیت راهها و مبارزه با راهزنان

- ب: احداث راه و کاروانسرا..... ۳۲۰
- ج: حمایت از اتباع خارجی (بازرگانان و مبلغان مسیحی)..... ۳۲۱
- د: استفاده از آرامنه در تجارت ابریشم..... ۳۲۴
- ۲-۲-۵: نتیجه..... ۳۲۶

- ۳-۵: اوضاع اقتصادی عصر شاه صفی..... ۳۲۷-۳۶۰
- ۱-۳-۵: تأثیر سیاست شاه صفی در اوضاع اقتصادی..... ۳۳۳
- ۱-۱-۳-۵: سیاست تبدیل املاک ممالک به خاصه..... ۳۳۳
- ۲-۱-۳-۵: تزلزل تجارت ابریشم..... ۳۳۹
- ۲-۱-۳-۵: عدم استفاده مطلوب از نقش واسطه‌گری آرامنه در تجارت..... ۳۴۳
- ۴-۱-۳-۵: دخالت کمپانی هلندی در امور تجاری ایران..... ۳۴۴
- ۵-۱-۳-۵: عدم کنترل بازار و رواج صرافی و رباخواری..... ۳۵۴
- ۲-۳-۵: عواید شاه صفی..... ۳۵۶

نتیجه‌گیری..... ۳۶۱-۳۶۳

فهرست منابع..... ۳۶۴-۳۷۳

ضمایم..... ۳۷۴-۴۰۰

چکیده انگلیسی..... ۴۰۱

مقدمه

صاحب‌نظران تحولات تاریخ ایران متفقند که دهه‌های آغازین قرن یازدهم هجری قمری (هفدهم میلادی) که مقارن با ایام فرمانروایی شاه عباس اول (۱۰۳۸ - ۹۹۶ ه.ق) است، اوج شکوفایی اقتصادی و اقتدار سیاسی ایران عصر صفویه است. در این مقطع از تاریخ، در اقتصاد ایران چه از لحاظ کشاورزی و چه زندگی شهری پیشرفت و اعتلای مشخصی مشهود بوده است. تولیدات کالایی به میزان قابل ملاحظه‌ای افزایش یافت و روابط کالا - پولی و بازرگانی و به خصوص بازرگانی خارجی توسعه پیدا کرد و شهرها که مرکز تجارت و تولیدات صنعتی بود اهمیت بیش از پیش کسب کرد و بازار داخلی بسط یافت.

در زمینه سیاسی نیز وضع دولت صفویه که قبل از شاه عباس اول در اثر قیام‌های مردم، جنگ‌های خانگی و لجام‌گسیختگی قزلباش‌ها، شورش‌های ایالات و ضعف و ناکامی در برابر حملات عثمانی‌ها و اوزبکان، بسیار وخیم و آشفته گشته بود در اثر اقدامات و اصلاحات شاه عباس به پایه‌ای از اقتدار و عظمت رسید که ضمن متمرکز شدن دولت و برقراری وحدت سیاسی، روابط گسترده‌ای نیز با کشورهای اروپایی برقرار گردید.

لیکن با مرگ شاه عباس اول در سال ۱۰۳۸ ه.ق / ۱۶۲۹ م، شکوه و جلال سلسله صفوی نیز به پایان رسید و روزگار ضعف و کاهش قدرت آن سلسله آغاز گردید. مرگ این پادشاه غالباً به مثابه آغازی بر پایان کار سلسله صفوی و روند بازگشت ناپذیر افولی تلقی شده است که به سقوط فاجعه بار این سلسله در ۱۱۳۵ ه.ق / ۱۷۲۲ م. منجر شد.

حکومت شاه صفی، نوه و جانشین شاه عباس اول، به عنوان نخستین پادشاهی که در حرم تربیت شده بود، آغاز دوره دوم فرمانروایی صفویان بر ایران تلقی شده است یعنی آغاز دوره تنزل و شکستگی سلسله (باستثنای درخشش اندک روزگار شاه عباس دوم، ۱۰۷۷ - ۱۰۵۲ ه.ق). که اوج انحطاط آن در دوره شاه سلیمان (۱۱۰۵ - ۱۰۷۷ ه.ق). ظاهر شد و سرانجام سقوط آن در ایام زمامداری شاه سلطان حسین (۱۱۳۵ - ۱۱۰۵ ه.ق). با هجوم افغانه حتمی گشت.

در دوران ۱۴ ساله سلطنت شاه صفی که در ۱۰۵۲ ه.ق. به پایان رسید هیچ‌گونه واقعه افتخار آمیزی روی نداد بلکه قسمت‌هایی از خاک ایران را نیز دشمنان سیاسی کشور تصرف کردند. در زمامداری این